

original scientific article
received: 2015-07-08

UDC 94"1914/1918"(497.47)

»OD TISTEGA DNE PARADIŽNIKOV NE JEM VEČ!«
VASI TRNOVSKEGA GOZDA V ZALEDJU SOŠKE FRONTE.
Z OZIROM NA ZGODBE, KI SO JIH PRIPOVEDOVALI POTOMCI
PROTAGONISTOV 1. SVETOVNE VOJNE

Petra KOLENC

Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Raziskovalna postaja ZRC SAZU Nova Gorica, Delpinova 12, 5000 Nova Gorica
e-mail: petra.kolenc@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

*Prispevek se osredotoča na interpretacijo nekaterih dogajanj v Trnovskem gozdu med prvo svetovno vojno in sle-
di ohranjenim zapisom in spominom prebivalcev iz vasi Lokve, Nemci, Trnovo, Voglarji, Pri Peč ter odnosu civilnega
prebivalstva do vojne na omenjenem geografskem zaledju soške fronte. Slednje v historiografskih obravnavah še ni
bilo deležno podrobnejših raziskav. Te so se v mnogo številčnejših primerih navezovali na vojaški potek dogajanj
na bojiščih ter človeške usode v drugi delih goriškega zaledja (v mestu Gorica, vzdolž Posočja, Brdih in na Krasu).*

Ključne besede: 1. svetovna vojna, Trnovski gozd, spomin, ustna zgodovina, spominska krajina

“DA QUEL GIORNO NON MANGIO PIU I POMODORI!”
I PAESI DELLA SELVA DI TARNOVA NELL'ENTROTERRA DEL FRONTE DELL'ISONZO
SECONDO LE STORIE RACCONTATE DAI DISCENDENTI DEI PROTAGONISTI DELLA
PRIMA GUERRA MONDIALE

SINTESI

*L'articolo si concentra sull'interpretazione di alcuni eventi nella Selva di Tarnova durante la Prima Guerra
Mondiale scritti sulla base dei conservati ricordi e della storia orale nei paesi Loqua, Tedeschi, Tarnova, Car-
bonari, Pri Pec. L'attenzione è messa sull'atteggiamento della popolazione civile nell'entroterra geografica de-
limitata del Fronte dell'Isonzo verso la guerra, che nelle riflessioni storiografiche non era ancora più dettaglia-
tamente ricercato. In molti casi le ricerche erano/sono più coerentemente legate al corso di azione militare
sul campo di battaglia e al destino umano nelle altre parti dell'Goriziano (a Gorizia, lungo l'Isonzo, nel Collio
e nel Carso).*

Parole chiave: prima guerra mondiale, La Selva di Tarnova, memoria, storia orale, paesaggio memoriale

»Zgodbo ti povem, imen pa ne, zato ker se kri teh ljudi še vedno pretaka v njihovih potomcih po planoti, globoko v Trnovske gozdove!«

Pavel Medvešček ob pripovedovanju zgodbe o češkem vojaku, ki je zbežal iz bitke na Škabrijelu in se zatekel na Trnovsko planoto na samotno kmetijo brez gospodarja, ki je vojno preživel v Galiciji. Tu je Čeh ostal vse svoje življenje in si z gospodarjevo ženo ustvaril družino. Gospodar se z vzhodne fronte ni nikoli vrnil.

UVOD

Z rapalsko pogodbo je Italija pridobila ozemlje, na katerem je potekala soška fronta, s čimer je prevzela tudi odgovornost za ureditev zadnjih počivališč padlih na območju fronte. Največja obnovitvena dela so potekala takoj po vojni, do tridesetih let dvajsetega stoletja. Italijanska oblast je za svoje vojake zgradila kostnice¹ (Kobarid, Oslavje, Redipuglia) in tako rešila vprašanje velikih pokopališč, ta so bila urejena tudi za avstro-ogrske žrtve. Res pa je bil »italijanski iredentistični triumfalizem« do simbolov habsburške vladavine na novo pridobljenih ozemljih sovražno razporejen (Baskar, 2002), vendar se ta pokopališč kot javnih obeležij spomina na padle avstro-ogrske vojake v prvi svetovni vojni ni dotaknil. Fašistične oblasti so »smrt instrumentalizirale za svoj ekspanzionistični projekt« (Luthar, 2011, 192) na drugačen način. Dejstvo pa je, da so takoj po vojni v vaseh v bližini vojaških pokopališč živeči domačini uporabljali nagrobne kamne in spominske plošče kot gradbeni material za izgradnjo hiš, skednjeve, obcestnih zidov in obnovo porušenih objektov. Tako se je osiromašilo marsikatero vojaško pokopališče na Goriškem² (Resnik, 2004).

Pri obravnavi tematike o veliki vojni v Trnovskem gozdu³ naletimo na številne omejitve, saj sto let oddaljenemu pogledu na dogajanja ne ostaja veliko: glavnih igralcev ni več, ostalo je le nekaj fotografij, fragmentov spomina, ki se jih »z druge roke« spominjajo še redki posamezniki, potomci protagonistov, še redkejša so jav-

na obeležja (pokopališča, spomeniki), nekatera so bila po drugi svetovni vojni odstranjena »morala so biti, ker je bilo odstranjeno življenje, ki je dišalo po stari Avstriji. Zgodovina se je morala začeti po letu 1945« tako, morda nekoliko pretenciozno odgovarja domačinka s Trnovega, nekdanja učiteljica (A. M. Rijavec, 2012), ko vprašanje navežem na obdobje prve svetovne vojne. Predvsem me zanima, zakaj ni ohranjenega nobenega vojaškega pokopališča, ki je še do konca druge svetovne vojne imelo mesto ob posameznem vaškem pokopališču v vaseh Trnovo⁴ in Lokve⁵ (po fotografijah sodeč je pri večini šlo za lesene-macesnove križe s tablicami, na katerih je bilo zapisano ime padlega vojaka). Tako trnovsko kot lokvarsko vojaško pokopališče je bilo že kmalu po koncu 2. svetovne vojne v povojni obnovi vasi odstranjeno. »Še danes se spominjam, kako so po vojni (drugi op. a.) snemali tablice s križev in jih metali v eno skupno jamo, tam za zidom vaškega pokopališča, vse skupaj brez kakšnega popisa koliko in kdo je tu pokopan, še sedaj morajo biti kje tam na kupu zakopane« pripoveduje domačin iz Lokvi (R. Kolenc, 2014), ko mu postavim vprašanje o usodi lokvarskega vojaškega pokopališča. Obe pokopališči sta nekoč stali sredi vasi. V vidnem polju so ostali le kamniti nagrobniki, deli nekdanjega vojaškega pokopališča v zaselku Nemci⁷, kjer je verjetno njegova odmaknjenost v gozd botrovala njihovi ohranitvi.⁸ V bližnjem Čepovanu naj bi bilo pokopanih več kot 8000 vojakov,⁹ vendar je tudi tam ohranjen le centralni spomenik v obliki piramide, zidane iz kamna, do katere vodi tlakovana pot. Nagrobniki so bili po koncu prve vojne uporabljeni kot gradbeni material (Resnik, 2004).

TRNOVSKI GOZD PRED »VELIKIM POKOM«

Trnovski gozd in njegove vasi v osrčju (Lokve, Lazna, Nemci) in na obrobju (Trnovo, Voglarji) so desetletje pred prvo svetovno vojno nudile zavetje obiskovalcem, ki jim je ugodna zimska in poletna klima Trnovskega gozda nudila izhodišča za obiske vrhov in opazovanje preproste- ga kmečkega življenja. Trnovo, vas ki je gozdu dala ime,

1 Ali kot so večkrat poudarjali stari Goričani: Velušček, V. (2006): »... pogledj Kostnico kako štrli, pogledj Redipuglio in pejdi v Kobarid, pa boš videl kako se z arhitekturo pokaže kje je »teranostra!«

2 Po podatkih društva Soška fronta je samo v Mestni občini Nova Gorica zabeleženih 31 krajev, kjer je pokopanih 19.122 žrtev prve svetovne vojne.

3 Ko govorim o Trnovskem gozdu, se omejujem na tisti del gozda, ki so ga leta 1897 razdelil na gozdnogospodarsko enoto Trnovo, kar izvzema enoto Col/Predmeja, geografsko pa zajema območje, kamor spadajo vasi Trnovo (z zaselki Rijavci, Voglarji, Zavrhom), Nemci, Lokve in Lazna. Gre za krajinsko podenoto Trnovski gozd – zahodni del, kjer je kulturno krajino oblikovala tradicionalna kmetijska raba prostora na krčevinah gozdnih jas, na katerih so se razvila redka in razpršena naselja in zaselki. Z izjemo bolj strnjene naselja Trnovo, ki je gozdu dalo ime.

4 Danes neevidentirano. Strokovne zasnove varstva kulturne dediščine za območje Mestne občine Nova Gorica (2008).

5 Danes neevidentirano. Strokovne zasnove varstva kulturne dediščine za območje Mestne občine Nova Gorica (2008).

6 Poudarimo še, da se tako na Lokvah kot na Trnovem ni ohranilo niti skupno obeležje (če je to sploh bilo), običajno v obliki piramide sredi pokopališča in da bi, če bi na tej točki bralcu postregli s fotografijo imeli v rokah le slike dveh travnatih površin ob vaških pokopališčih.

7 Ohranjeni trije nagrobni kamni ob glavnem zidu (Vir: Evidentirana grobišča, pokopališča in spomeniki avstro-ogrskih in italijanskih vojakov na območju UE Nova Gorica).

8 Po vojni so Italijani vse pokopane iz Črtešča (del zaselka Nemci) in Lurove njive (ledinsko ime v zaselku Nemci) prenesli na skupno pokopališče Pod Slemnom v zaselku Nemci. Vsi križi so bili iz macesna. Po nekaterih pričevanjih naj bi bilo tu pokopanih približno 1200 avstro-ogrskih vojakov (A. Gruđen, 2014).

9 Centralni spomenik v obliki piramide.

je bila v tistem času že precej znano letovišče s tremi gostilnami, do leta 1911 jih je bilo tu že pet, v njih so gostje jedli, prenočevali in si med domačini krajšali tople poletne dni izven mestne sopare Trsta oz. Gorice).¹⁰ Kot je kasneje ugotovil slovenski pravnik in »propagator planinstva in turizma« Rudolf Andrejka, je bil »razvoj turizma v določenem kraju odvisen od mnogih dejavnikov«. Poleg »objektivnih prvin«, med katere je uvrstil lepote, slikovitost, historične zanimivosti kraja, zdravilnost, so bile pomembne tudi »subjektivne prvine, ki obsegajo skrb prebivalcev za prometne zveze, udobnost in prijetnost bivanja tujcev po najnaprednejših načelih vsakokratne dobe« (nav. po Kolenc, 2011, 23). Na oddih je v vse večjem številu prihajalo goriško in tržaško meščanstvo, kar zazna tudi statistični letopis *Ročni kažipot po Goriški in Gradiščanskem* (RKGG za leto 1894, 1895, 1899, 1900, 1904, 1908, 1911). Vse od leta 1894 do leta 1911 se je število gostiln v vaseh Trnovo, Voglarji, Nemci, Lokve povečalo na dvanajst, neupoštevajoč lovške koč, kar je bilo za vasi goriškega zaledja, ki so si med seboj oddaljene zgolj nekaj kilometrov, veliko. Tudi obsežna lovišča Trnovskega gozda, so poleg goriškega in tržaškega meščanstva obiskovali različni predstavniki avstrijske državne oblasti in dunajskega dvora. Prihajali so na lov na divje koze, srnjad, petelina. Dne 8. aprila leta 1914 je vas Lokve, obiskal avstrijskih prestolonaslednik Franc Ferdinand s svojim spremstvom, da bi na bližnjih loviščih skupaj s tamkajšnjimi lovskimi čuvaji prisostvoval lovu, kar pa se zaradi slabega vremena ni zgodilo, zato se na območju Trnovskega gozda ni zadrževal, temveč se je še isti dan vrnil h gostiteljem v Gorico. Omenjene obiske je vestno beležilo tudi tedanje časopisje (*Soča*, 9. april 1914, št. 21). Nič hudega sluteč je bil to zadnji prestolonaslednikov obisk goriškega obrobja, ki je že v naslednjem poletju postalo zaledje ene največjih front velike vojne. Pod streli Gavrilu Principa je bil dva meseca kasneje (28. junija) v Sarajevu ubit in »truplo moža, ki je leta 1908 odsvetoval celo aneksijo Bosne in Hercegovine, da se dvojna monarhija ne bi zapletla v nerazrešljiv klobčič balkanskih konfliktov, je sedaj služilo za povod vojne s Srbijo« (Grdina, 2009, 23). Povod, ki je v mesecu avgustu, takoj po avstro-ogrski napovedi vojne Srbiji (28. julija) oznanil vojne napovedi centralnih sil (Nemčija,

Avstro-Ogrska, Bolgarija in Turčija) ter antantnih držav (Francija, Velika Britanija in Rusija), ki so se razširile v najhujši spopad do tedaj, »totalno vojno¹¹«, prvo svetovno vojno. Ali kot zapiše goriški založnik Andrej Gabršček v svojih spominih, »je v Gorici komaj uro po izvršenem umoru Franca Ferdinanda v Sarajevu, počila, v veselo razpoloženje meščanstva, vest o umoru, in začele so se širiti najgroznejše kombinacije o posledicah, ki jih moremo z gotovostjo pričakovati« (Gabršček, 1934, 465). Kot ugotavlja Grdina po pisanju filozofa in pisatelja z odličnim psiholoških uvidom v tedanji čas Stefana Zweiga, je bilo v urbanih središčih monarhije zaupanje odločujočim faktorjem na najvišjih mestih po vsej Evropi precej bolj razširjeno kot na tradicionalnem podeželju. Omenjeni pisatelj je bil tako, kot večina intelektualcev, prepričan, da »bodo železničarji prej pognali tračnice v zrak, preden odpeljejo svoje tovariše na fronto kakor klavrno živino« oz. da bo vojna kratka in bo »lasanje trajalo kvečjemu do božiča« (Grdina, 2009, 41–42). Morda so bili preprosti ljudje daljnovidnejši, kmalu se je začela mobilizacija, ki je res, po Zwiugu, »vse razlike stanu, govoric, razredov, ver v trenutku preplavila z valujočim čustvom bratstva« in »malemu poštnemu uradniku čez noč ponudila romantično življenjsko priložnost, »postati junak« (Zweig, 1958, 202, 203), ni pa izbrisala preudarne premisleka kmečkih sinov, ki so kmalu po mobilizaciji zaslutili, da vonju smrti ne bo tako zlahka uiti.

SOŠKO BOJIŠČE

Italija je v prvem letu vojne kljub partnerstvu v trojni zvezi z Avstro-Ogrsko in Nemčijo ostala nevtralna. S podpisom Londonskega pakta z Antanto pa je izstopila iz te zveze in 23. maja 1915 napovedala vojno Avstro-Ogrski. Odprla se je jugozahodna fronta, dolga šeststo kilometrov, ki je potekala od prelaza Stelvio na švicarsko-italijansko-avstrijski tromeji prek Tirolske, Karnijskih Alp in Posočja do Jadranskega morja. Devetdeset kilometrov dolg odsek fronte, ki je potekal ob reki Soči od Rombona do Jadrana, je dobil ime po reki. V devetindvajsetih mesecih bojevanja, od maja 1915 do oktobra 1917, je bilo na tem območju dvanajst¹² ofenziv oz. bitk. Enajst so jih izvedli Italijani, zadnjo, dvanaj-

10 Nekaj fragmentov o predvojnem turizmu na Trnovski planoti glej: Kolenc, 2012, 41–47.

11 Gre za rojstvo t. i. »resnične vojne« kot posledice dolgotrajnega rojevanja večjih in manjših konfliktov oz., kot se lahko strinjamo z Luthrom, ki povzema po Keeganu in Clausewitzu, »je resnična vojna, ki je sledila stoletju miru (od Napoleonovih vojn do prve sv. vojne) zgolj naravna posledica dogajanja v mirnem času; vojna, kot logično nadaljevanje miru«, ki je hkrati, poenostavljeno rečeno, nadaljevanje političnega občejanja z vmešavanjem drugih sredstev (Luthar, 2000, 51).

12 *Prva soška bitka* (23. junij–7. julij 1915): glavna smer napada je bila Vipavska dolina z zasedbo goriškega obrambnega mostišča. Italijanske enote so pri Zagraju prečkale reko Sočo ter osvojile nekaj prednjih avstroogrskih položajev pri Castelnovu, koto 170 in sedlo pri Martinščici. Napadalci pa so se morali ustaviti pred utrjenimi položaji na hribu sv. Mihaela. Tudi napadi na Sabotin, proti Oslavju in Kalvariji niso uspeli. *Druga soška bitka* (18. julij–3. avgust 1915): med Italijanske enote osvojijo vrh Sv. Mihaela, vendar jih avstrijski protinapad prežene na izhodiščne položaje. Konec julija italijanske enote zasedejo pomembni točki na Doberdobskem Krasu. Italijanski napad na koto 240 na Kalvariji izzove silovit avstrijski protinapad. *Tretja soška bitka* (18. oktober–4. november 1915): Bitka, ki s silovitimi napadi in protinapadi ohranja obrambo na Sabotinu, Oslavju, Kalvariji in na Plaveh. *Četrta soška bitka* (10. november–2. december 1915): na Kraškem odseku italijanska vojska osvoji in obdrži nekaj ozemlja na pobočju Sv. Mihaela. *Peta soška bitka* (11.–16./29. marec 1916): Italijani napadejo goriško mostišče in zavzamejo Kalvarijo in Oslavje. Nad Tržičem osvojijo gričevje. V Posočje so Italijani pripeljali velike količine orožja, streliva in črt, kar je slabo ocenila avstrijska vojska. *Šesta soška bitka* (6.–17. avgust 1916): Itali-

sto, vojaki Avstro-Ogrske in Nemčije. Oddaljen pogled nekaterih preučevalcev soške morije je morda nekoliko ciničen, če pomislimo na velikanske človeške izgube, vendar jim iz časovne distance marsikdaj lahko pritrdimo, zavedajoč se razlik v percepciji (Luthar, 2011, 194) nasproti bojujočih si strani.

»Posamezne bitke niso na splošno nikoli predstavljale radikalnih rešitev z zmago močnejšega; šlo je za vojno izčrpavanja, kjer noben od nasprotnikov ni bil v stanju, da bi s silovitim sunkom pokazal svojo premoč. Fronte so se spremenile v dolgo neprekinjeno črto, ki so jo zaznamovali strelski jarki, rovi in bodeča žica. Vojna se je torej spremenila v spopad, kjer je vsak nasprotnik istočasno bil obleganec in obleganec. Šlo je za vrsto spopada, na katerega ni bila pripravljena nobena armada in nobena armada se ni uspela izvleči iz brezizhodnega položaja. Šlo je za nekakšne napol ohromljene velikane ter operacije, ki naj bi bile skupek bleščečih strateških podvigov, v resnici pa tovrstni spopadi nikomur niso prijali: ne pehotnim vojakom in ne poveljnikom, ki mu je bilo na vojnem polju onemogočeno, da bi uresničil osnovna načela umetnosti vojskovanja. Šlo je za pozicijsko vojno, vojno materialov in strategij izčrpavanja!« (Življenje v frontnem zaledju, 1998, 8).

Frontna črta se je v Zgornjem Posočju po začetni negotovosti ustalila in prešla v pozicijsko vojskovanje. Boji so se večinoma odvijali v goratem svetu. Naselja v neposredni bližini fronte so bila izpraznjena. Zasedli so jih vojaki, prebivalci pa so bili primorani oditi v begunstvo. Frontna linija med italijansko in avstro-ogrsko vojsko je potekala z vrha Rombona v Bovško kotlino, po dolini Slatnika v Krnsko pogorje, čez Mrzli vrh pa se spuстила v Tolminsko kotlino. Mengore, Bučenica in Cvetje so tvorili zaporo na desnem bregu Soče. Na ta način je Avstro-Ogrska branila pomembno železniško in cestno povezavo z notranjostjo monarhije. To do 2,5 kilometra široko ozemlje je prišlo v zgodovino kot tolminsko

mostišče. Frontna linija se je nadaljevala ob Soči oz. od avgusta 1917 čez Banjško planoto, mimo Gorice in čez Kras do Tržaškega zaliva. Ob srednjem toku reke Soče, kjer je svet manj gorat kot ob zgornjem, se je odvijala večina soških bitk. Italijanska vojska je predvidevala, da bo tu lažje zlomila nasprotnikovo obrambo kot v goratem svetu.

TRNOVSKI GOZD PRED 11. SOŠKO BITKO

Ljubljanski Slovenec je aprila 1916 prinesel vesti iz vasi pod Sveto goro, Grgarja, kamor je že avgusta leta 1915 priletela granata, in občasno obstreljevanje vasi se ni ustavilo. V Grgarju in okolici so se zadrževale številne avstro-ogrske vojaške enote, ki so od tu odhajale na frontne položaje. Celotno območje grgarske kotline, od koder se začne vzpenjati Trnovska planota, je predstavljalo pomembno zaledje za goriški odsek bojišča že od prvih bojnih dni na soškem bojišču (Podberšič, 2009, 150).

Kmečko obrobje, ki je še pred vojno gojilo večinoma še »prodinastične občutke« in »bilo ujeta v« tedaj s procesi modernizacije še »nenačeti tradicionalni življenjski cikel« (Grdina 2009, 43), se je zadržano odzvalo na mobilizacijo, ki se je nadaljevala tudi med vojno, saj je na bojiščih padlo veliko vojakov in so zato hitro potrebovali nove. Tedaj so se ljudje že zavedali, da bodo njihova življenja »le kanonenfuter za tuje gospodarje in cesarje«, kot je v svojih spominih zapisala kronistka življenja na robu Trnovskega gozda, onkraj Govcev v vaseh Vojsko in Trebuša (Kolenc, 2008, 30), kamor se je leta 1915 zateklo veliko število beguncev iz vasi po Banjšicah in iz Lokovca, geografsko gledano nekakšnega »predprostora« Trnovskega gozda, ki v prvem letu vojne ni utrpel večje materialne škode, ljudje pa so na svojih domovih po nekaterih vaseh Trnovske planote vztrajali še globoko v leto 1917.

O OBUJANJU SPOMINOV¹³ IZ »DRUGE ROKE«

V 70. letih 20. stoletja začne tudi zgodovinopisje upoštevati ustne vire kot vire pričevanja, zavedajoč se dejstva, da tako kot »ni objektivnih in nedolžnih doku-

jani zasedejo Sabotin, ključno točko avstrijskega obrambnega sistema, kar povzroči sesutje avstrijske obrambe: pade Oslavje, Pevma, Kalvarija, Doberdobske planote. Avstrijci se umaknejo vzhodno od Gorice na nove položaje. 9. avgusta Gorico zasedejo italijanske enote. *Sedma soška bitka* (13.–17. september 1916): Italijanska stran skuša zasedi ozemlje pridobljeno med 6. soško bitko. *Osmi soška bitka* (9.–12. oktober 1916): italijanski napadi vzhodno od Gorice, na Krasu pridejo do nove vasi. *Deveta soška bitka* (31. oktober–4. november 1916): Italijani pridejo do Marka, popolna izčrpanost in uporaba vojnih materialov, velike človeške izgube na obeh straneh. *Deseta soška bitka* (12. maj–5. junij 1917): Italijani zavzamejo Kuk, Vodice, z naskokom osvojijo Sv. Goro a jo ob silovitem avstrijskem protinapadu izgubijo, kar se zgodi tudi na kraškem bojišču. *Enajsta soška bitka* ali bitka za Banjšice (17. avgust–12. september 1917): italijanske enote so ponovno zasedla Sv. Goro in Kobilek s ciljem prodreti do Čepovanske doline. Prav vdor na Banjško planoto je predstavljal najobsežnejši prodor na avstrijsko ozemlje v vsej vojni. Na Krasu so se nadaljevali izčrpavajoči boji. Z vzhodne fronte so Avstrijcem priskočili na pomoč Nemci in v tajnosti zbirali močne bojne enote v zgornjem Posočju. *Dvanajsta soška bitka* (24. oktober–9. november 1917): Nemško-avstrijske sile predrejo italijanske bojne položaje med Bovcem in Tolminom. Na fronti so uporabljeni tudi bojni plini. Italijani se po avstrijskem preboju pri Kobaridu umaknejo do reke Piave, kamor jih potisne avstrijsko-nemška vojska (Življenje v frontnem zaledju 1915–1918).

13 Večina citiranih pripovedi je bila nabrana med letoma 1996 in 2000 ter med letoma 2009 in 2012 med prebivalci vasi Lokve, Trnovo inaselki Nemci, Voglarji, Rijavci, nekatere so po zapisu Bože Hvala izšle v knjigi *Mauseglih je bilo lepo: zgodbe s Trnovega, od Rijavcev, Nemcev, Voglarjev in iz Zavrha* (2011).

mentov« tudi ni »objektivnih ustnih virov«, res pa je, da se »zgodovinar pri svojem delu ne more zanašati zgolj na pisne vire, dogodke in situacije mora poskušati razumeti preko izkušenj ljudi, subjektivne izkušnje pričevalcev« (Griaudi, 2005, 30). V naslednjih desetletjih so se v zvezi z ustnimi viri odprli novi epistemološki problemi (Verginella, 2008, 330), k reševanju katerih je pristopila tudi Luisa Passerini, in sicer z ugotovitvijo, »da obujanje spominov ni odvisno samo od spola in starosti izprašanega, temveč tudi od tistega, ki je spraševal in poslušal ter pokazala na prednosti skupinskega raziskovalnega dela« (Verginella, 2008, 334). Ugotovitev, da intervjuvanci/sogovorci (ne vedno tudi protagonisti) »glede na starost in spol razpolagajo z različnimi narativnimi resursi, da črpajo iz dediščine tradicionalne ljudske kulture ali pa se občasno poslužujejo retoričnih vzorcev, ki so se oblikovali v nekem okolju,« velja tudi kot kritičen premislek ob uporabi ustnega gradiva s Trnovske planote. Po Burkeju lahko strinjajoče kimamo, seveda, saj nam je »preteklost dostopna s kategorijami in shemami lastne kulture« (Burke, 1997, 45–47). Vendar pri navedenih sogovornih v pričujočem tekstu v povezavi s spomini na prvo vojno ni opaziti nezavednega prehajanja med lastnimi spomini in spomini svojih staršev, na kar opozori Zonabedova (1993, 15) pri bolj življenjskih temah (npr. pripoved o otroštvu). Pač pa je vidno, da se sogovorci zavedajo grozot prve svetovne vojne (vojne kot nenormalnega stanja), ki je večinoma niso doživeli, zato ob podajanju spominov iz lastnega otroštva, ki ga povezujejo predvsem z nevarnostjo pobiranja vojaških ostankov po nekdanjih bojiščih in otroštva oziroma spominov svojih staršev, ki so krutost vojne doživeli »iz prve roke« postavljajo ločnico, merilo katere je prav doživeta vs. zgolj pripovedovana krutost. Zanimivo je tudi opažanje »anekdotičnosti« spomina. Lahko bi zagotovila, da nihče od sogovorcev ni pripovedoval suhoparno, temveč je »postregel z zgodbo«, svojih prednikov ali pa sosedovih prednikov, kar lahko ilustriramo s »spominskim rešetom«, pri katerem na površju ostaja »smetana«, najslikovitejši prizori preteklosti.

Vzdušje v vaseh Trnovskega gozda je bilo še pred začetkom silovitih spopadov aktivno povezano z vojaštvom. Mirko Rebek, domačin iz Ozidja, rojen 1947 na Trnovem, tako začenja pripoved o očetu, ki je bil v času vojne še otrok: »Moj oče, Mundo Repku (Rajmund Reppek), je imel deset let, ko se je leta 1914 začela prva svetovna vojna. Na robu Trnovske planote je avstro-ogrška vojska postavila frontno črto, ki bi jim služila v primeru, če bi italijanska vojska prodrla čez Škabrijel. Kopali so

jarke in kaverne, ki so vidni še danes: v Zverincu, na Pliešah, na Dečli in na Trjevem. Trnovska planota jim je služila kot zaledje. Pri Nemcih je bila bolnišnica, kuhinja in pokopališče. V Smrečju pa je bila kovačija, kjer so vojaki madžarske narodnosti podkovali konje. Iz Lokavščke je avstrijska vojska napeljala vodovod preko vasi Lokve in Nemcev,« se očetovega pripovedovanja spominja Mirko in nadaljuje, da je vojna konec koncev res dosegla naše kraje, čeprav so se zdeli daleč v zaledju: »Italijani so obstreljevali Trnovo, saj je bil domet njihovega topništva tudi do šestnajst kilometrov zračne linije. Prav zato so morali Trnovci in prebivalci okoliških vasi v begunstvo. Nekateri pa so ostali doma, med njimi tudi moj oče Rajmund. Nekega dne pa ga je na Starem žegnu zadel šrapnel v nogo. Bil je ranjen in peljali so ga v bolnišnico v Gorico. Pripovedoval je, da je bilo zanj najhuje, ko je po hudem obstreljevanju videl na Slemnu v Ravnici cele tase mrtvih vojakov.« Prav tam, na Slemenu pod Škabrijelom so vojake tudi pokopali.

Spomini na pripovedovanja starejših in lastno branje o prvi vojni ter doživljanje povojnega časa je globoko zaznamovalo tudi pripoved Alfreda Grudna iz Nemcev, rojenega leta 1930, gozdarskega tehnika in lovca, ki pozna vsako ped Trnovskega gozda in, ki se je postavil v prvoosebne pripovedovalca, kot da bi bil sam del dogajanja med 1. svetovno vojno: »Avstro-ogrski vojaki so na robu naše planote pripravili tretjo frontno, rezervno linijo, ki je potekala od Fovškega kala do Skoznega. Največja, še danes vidna kaverna je Pri treh orehih. V Krnici, v zaledju, je bil nastanjen madžarski avstro-ogrski bataljon; na Škabrijel, kjer so potekali najhujši boji, so vojake vozili skozi Vipavsko dolino ali skozi zaselek Pri Peč. Pri Rijavcih pa naj bi bili avstro-ogrski raziskovalci jam, med njimi tudi sloviti raziskovalec Pavel Kunaver.¹⁴ Pravijo, da je imel na Dečli general Borojevič svojo opazovalnico. Na Trjevem še danes stoji lipa, od koder je general s svojo ekipo opazoval dogajanje na bojiščih, predvsem na Škabrijelu. Na Trnovem je bila na Čaltovim gruntu, v Črtešči, bolnišnica, kamor so vozili hudo ranjene vojake. Poleg je bilo pokopališče, saj je veliko revežev umrlo.¹⁵ Bolnišnico so avstro-ogrski vojaki kmalu umaknili k Nemcem, kajti tu je bilo bolj varno. Vas je pred italijanskimi granatami varoval kamnit breg. Domet topovskih izstrelkov naj bi bil nekje do Zakuor. V tamkajšnjih starih drevesih so še sledi železnih drobcev granat, naprej pa jih skoraj več ne najdemo,« o nekakšni gozdni meji, do koder so segala obstreljevanja v Trnovskem gozdu, razloži Alfred. »V zaselku Nemci sredi Trnovskega gozda naj bi vojaki postavili tudi cerkvico, kjer so se vršili

14 Prva raziskovalca Ledenice sta bila Ivan Michler in Pavel Kunaver, ki sta po nalogu armadnega poveljstva soške fronte v jamo prodrli jeseni leta 1917. Michler v svojem poročilu piše, da je v času njegovega raziskovanja pred jamo mrgolelo vojaštva, ki je sekalo led in z motorno črpalko za potrebe vojaške kuhinje črpalo vodo na površje (Kolenc 2009: 257). Leta 1921 je Pavel Kunaver o raziskovanju jam v Trnovskem gozdu med 1. svetovno vojno (predvsem za potrebe vojaštva), na katere ga je opozoril ing. Bock, v *Planinskem vestniku* napisal obsežen biografski prispevek o teh raziskavah (glej Kunaver, 1921; glej tudi Klavara, 1997).

15 Po vojni so Italijani vse pokopane iz Črtešča (Trnovo) in Lurove njive (Nemci) prenesli na današnje pokopališče Pod Slemnom. Vsi križi so bili iz macesna. Po nekaterih pričevanjih naj bi bilo tu pokopanih približno 1200 avstro-ogrskih vojakov (povedal Alfred Gruden, Lurov od Nemcev, letnik 1930).

obredi. Danes lahko najdemo ostanek njenega altarja. Na današnji Lurovi njivi je bilo pokopališče. Vojska je pri Nemcih zgradila tudi žago, kjer so žagali les za svoje potrebe. Zanimivo je, da je najprej delovala na dizel motor, ko pa so iz Lokavščke do Nemcev speljali vodo, je bila tu žaga na paro.« Žago so kasneje prenesli v Smrečje v osrčju Trnovskega gozda, kjer je že stala kovačija.

Z odvijanjem vojaških dogodkov na soški fronti je Trnovski gozd postal njeno »dejavno« zaledje, saj je bil ena od pomembnejših transportnih žil za vojaštvo in vojaški material za fronto na Soči. Zaledne enote so oskrbovale bojišča na levem bregu Soče s prehrano, orožjem, strelivom in drugim materialom. Bližina fronte in vojaški premiki v Trnovskem gozd so tedaj zahtevali tudi velike količine tehničnega lesa. Zato je bila v Trnovskem gozdu postavljena parna žaga nekaj kilometrov stran od Lokvi mimo Male Lazne, na lokaciji imenovani Smrečje oz. na Turkovi frati, kot jo imenujejo domačini. Parna žaga je delovala le v vojnem času. Njen obstoj pa je zagotavljala vodovodna napeljava iz Predmeje, ki ji je dovajala vodo za napajanje kotlov. Čez celoten Trnovski gozd je bil namreč speljan vodovod, vodo pa so pogajale električne črpalke v prečrpavališčih (Brate, 2004).

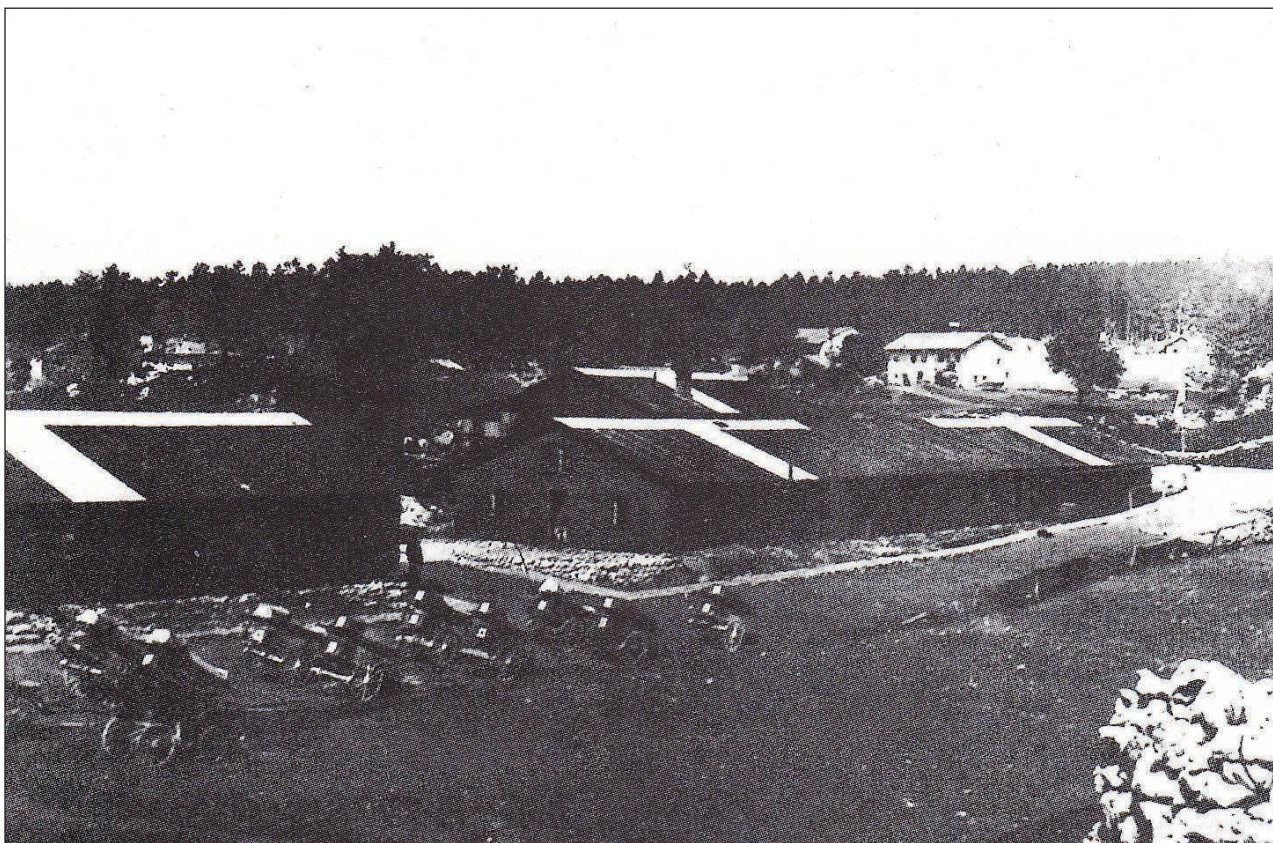
11. SOŠKA BITKA, NAJUSODNEJŠA ZA VASI TRNOVSKEGA GOZDA

Ko so se boji bližali Gorici in jo je zasedla italijanska vojska, so avstrijske oblasti vse vaščane Voglarjev, vasi na robu Trnovske planote, odselile v begunstvo. Borno imetje so ljudje naselili na vozove in odšli v različne kraje tedanje monarhije. Družina Cej je do začetka vojne živela v Voglarjih. Ko se je začela vojna, so zaradi pomanjkanja kovin Avstro-ogrski darovali bakrene kotle, za kar so dobili potrdilo. Leta 1917 so bili primorani oditi v begunstvo v bližino Litije, tja je odšla mati Katarina z otroki. S seboj so peljali tudi štiri glave živine. Dodelili so jim hišo v Zgornjem Logu pri Litiji. Tam so otroci obiskovali šolo. Življenje ni bilo lahko, živeli so v revščini in pomanjkanju, zato je Katarina Cej na Okrajno glavarstvo v Litiji naslovila prošnjo za denarno podporo, saj je imela osem otrok. Oče Andrej Cej je bil poklican v vojsko. Bil je v Galiciji in nato v Ennsu v Avstriji, od koder je dobil dovoljenje, da odide domov (septembra 1918). Ko se je vrnil, se je lotil popravila hiše. Tam se je oktobra srečal z ženo, ki je v Litiji dobila prepustnico, da si je lahko prišla pogledat domačo hišo. K Voglarjem se je celotna družina vrnila leta 1919 (Europeana 1914–1918, Zgodba družine Cej).

Pri Voglarjih so se zbirali avstrijski bataljoni za odhod na bojišča, zlasti na Škabrijel in Danijel, od koder so se zdesetkani vračali na nekajdnevni počitek. Pri Voglarjih je bila tudi artilerija, vse močno strelno orožje avstrijske vojske. Na kraju imenovanem za Pragom so še danes vidni ostanki topovskih položajev. Na Beznarejv v Leščah je bila v času bitke na Škabrijelu opazovalnica in komandno mesto z močnimi daljnogledi. S

telefonsko žico je bila povezana s položaji artilerije. Na Trjevem so imeli močan reflektor, ki je s snopom žarkov osvetljeval Fajtov hrib na Krasu, tako da so lahko ponoči avstrijski vojaki spremljali morebitne italijanske premike. Ker je bila velika nevarnost, da bi Italijani zlomili fronto na Škabrijelu in na Banjšicah, so na gmajni pod vasjo Voglarji, pod Sedovcem, Avstrijci že kopali kaverne in strelske jarko, ki so potekali ob robu Trnovske planote in so še danes vidni (Šušmelj, 2011, 10–11). Tisoče vojakov je korakalo po poti, ki je s premikom frontne črte na Banjšice prišla na sam rob Trnovske planote in je potekala od Ravnice mimo Podgozda čez Fobški kal na Banjšice. Prav vdor na Banjško planoto je predstavljal najobsežnejši prodor italijanske vojske na avstrijsko ozemlje v vsej vojni. Ta je bil najbližje območju Trnovskega gozda poimenovan tudi 11. soška bitka, ki se je odvijala pozno poleti, med 17. in 29. avgustom 1917, ko so italijanske enote zasedle Sv. goro in Kobilek s ciljem prodreti do Čepovanske doline. Vas Voglarji in zaselek Podgozd sta bila tedaj močno poškodovana. Italijanske granate so med vojno porušile večino hiš pri Voglarjih. Nekatere od teh imajo še danes v slemenu vzdano granato kot spomin na te dogodke. »Franc Nacetov je okrog leta 1970 z detektorjem iskal železo. Na travniku blizu hiše na Koncu je našel in odkopal dve neeksplozirani granati premera 25 cm, dolgi čez meter. Tudi Stanko s Konca je leta 2010 ob kopanju temeljev za garažo odkopal okoli 30 šrapnelov, ki so ostali pod ruševinami,« se je spominjal še leta 2011 živeči stoletnik Andrč Zagraje (A. Podgornik, 2011) ki mu je v spominu ostalo tudi očetovo pripovedovanje o bosanskih vojaki, ki so »imeli rdeče kape« in »so se jih Italijani neizmerno bali.« »Oficir je obljubil, da bo dal tistemu, ki pripelje živega italijanskega vojaka, štirinajst dni dopusta. Bosanec je zvečer odšel na lov in v bližini Lok pri Kromberku skrit čakal ob nekem potoku, kamor so Italijani ponoči hodili po vodo. Skočil je na Italijana, ga vrgel na hrbet in z njim na hrbtu, tako da niso mogli na njega streljat, zbežal ter ga pripeljal k Voglarjem.« Andrč se spominja tudi, kako mu je oče pripovedoval o krutosti avstrijskih oficirjev, ki so svoje vojake zaradi prekrškov pretepali in obešali več časa za roke in jih tako pustili viseti (po pripovedi zabeležil Jože Šušmelj, 2011, 11).

»Pod avstro-ogrsko zastavo se je tedaj borilo veliko domačinov s Trnovske planote: Franc z Drajse, Pepi Vedletu, Piepč z Laza, Nack z Biezna, Lojze od Bajte, Rudolf s Konca, Benedikt Luru, Polde s Trjevega pa še kdo«, v svojem pripovedovanju našteva Rudi Cej s Trjevega, letnik 1930, ki se še dobro spominja tudi pripovedovanja starejših o dogodkih pred začetkom bitk: »Avstro-ogrska monarhija je najela nekatere kmete, domačine, da so kopali šicgrabne. Pri tem so uporabljali šublo, cvedre na bat, pikone in drugo preprosto orodje. Po izkopu so šicgrabne maskirali s kamni in grivo. Za dokaj naporno delo je država delavce malo plačala. A za domačine je bilo bolje kot nič, saj se je takrat težko kaj zaslužilo. Od nas na Trjevem gre jarek do Škola,

Slika 1: Avstro-ogrška vojaška bolnišnica v zaselku Nemci (fototeka Goriškega muzeja)
Figure 1: Austro-Hungarian Military Hospital in the hamlet of Nemci

proti Pečini, v Žleb, vse do Fobškega kala in naprej do Podlak in Bajšic. Danes je težko viden, čas je naredil svoje. Lahko pa še vedno opazimo, da je cikcakast, to pa zato, da ni topovski izstrelek pobil vseh vojakov naenkrat,« nadaljuje Cej opisovanje vojaških priprav v zaledju fronte. V pripovedovanju o prvi vojni pa ne zaobide niti pripovedi o pomembnem obisku Trnovske planote, ki jo je, v času bitke na Škabrijelu, avgusta 1917 obiskal cesar Karl skupaj s komandantom soške fronte Borojevičem. Ohranjena je fotografija, kako si z voglarske gmajne Dečle, ogleduje boje na Banjški planoti, Krasu in Škabrijelu. »Znano je, da je 21. avgusta¹⁶ 1917 pripotoval na soško bojišče cesar Karel. Ta dan naj bi se skupaj s svojim spremstvom in poveljnikom armade, generalom polkovnikom Borojevičem, pripeljal na Trnovsko planoto. Obiskal naj bi ranjence, ki jim je namenil besede pohvale in tolažbe. Nato so ga odpeljali na Diečlo, razgledno točko, kjer se spodaj odlično vidita Škabrijel in Sv. Danijel, desno pa Sv. gora in Vodice. Od tam je lahko cesar opazoval goriško ravnino in kraška bojišča. V primeru topniškega obstreljevanja bi se cesar lahko umaknil v bližnjo kaverno, ki je bila pripravljena zanj-

tega dne naj bi ga videli tudi v Osredku in Podgozdnem polju,« pripoved z omembo domačih ledinskih imen Trnovske planote nadaljuje Cej. Zanimivo je, da je številnim domačinom prav ta dogodek ostal globoko zasidran v spominu (seveda kot pripoved starejših) in ga vse do današnjih dni povzemajo tudi mlajše generacije.

Res so tudi v Trnovski gozd, kot zaledju morije v času vojaških spopadov, tedaj z nič kaj romantičnimi (lovskimi) nameni prihajali cesarski namestniki in principi, med njimi že omenjeni avstro-ogrski nadvojvoda Karel, ki je, kot kasnejši cesar, skupaj s Feldmaršalom Borojevičem leta 1917 obiskal ranjence v Trnovskem gozdu (prostor imenovan »na Dečli«), od koder je opazoval boje na soškem bojišču, posebej bitko za Škabrijel, kar je dva dni kasneje zabeležilo tudi tedanje časopisje *Slovenec*, 24. avgusta 1917 takole poroča o »obisku« cesarja Karla: »Danes je minil dan, ki spada med najbolj vroče bojne dni enajste bitke na Soči. Cesar se je mudil ta dan na soški bojni črti, da je sledil težki borbi in da je nadzoroval naprave neposredno za bojnimi črtami. Z načelnikom general štaba, generalom pehote, in s svojim običajnim spremstvom se je podal predvsem v stan poveljstva so-

16 Časopisni viri omenjajo dan kasneje, 22. avgust 1917.

Slika 2: General Borojević in Cesar Karel I. se vozita z avtomobilom mimo špalirja vojakov in čepovanskega prebivalstva, večinoma žensk, ki so skupaj s starci in otroci še pred 11. soško bitko, 10. aprila 1917, ostali v vasi Čepovan (Zasebna zbirka družine Bolčina)

Figure 2: General Borojević and Emperor Charles I passing the soldiers and Čepovan inhabitants, mostly women, who together with the old men and children, before the 11th Isonzo battle, 10 of April 1917 stayed in the village of Čepovan

ške armade, kjer mu je obširno poročal poveljnik armade, generalpolkovnik Borojević. Nato se je peljal cesar na Trnovsko planoto. Nagovoril je najprisrčnejše več ranjencev, ki so prihajali z bojne črte. Povpraševal jih je, kako da se razvijajo boji, v kakšnih okoliščinah so bili ranjeni, o njih domačih razmerah; hvalili jih je in tolažil. Ko je obiskal še lopo neke vojne bolnišnice¹⁷, se je podal vladar na razgledno točko, s katere so se posebno dobro opazovali boji na Krasu. [...] Vladar je sledil z najživahnejšim zanimanjem bitki, ki se je vedno »ljutejše« bila. Sovražnik je divje obstreljeval prostor pri Vodica. V razvalinah samostana pri Sveti Gori so eksplodirale bombe ena za drugo. Popoldne je bil sovražni ogenj vsako minuto hujši na griče vzhodno od Gorice, na območje Solkana, Grčne, Sv. Marka, Vrtojbe, Bilj, na koto 126 in južneje. [...] ponoči se je šele cesar pripeljal na železniško postajo, s katere je odpotoval.«

Lakota, ki je posebej še v medvojnem času v sicer že vsesplošnemu pomanjkanju grozila tudi zaledju in njenemu prebivalstvu, je globoko v spominu ostala številnim prebivalcem. Tudi zapis Franca Černigoja spominja na čase, ko so si ljudje za preživetje kuhali travo. O tem je Černigojevemu očetu pripovedoval upokojeni župnik, »doma v eni do vasic blizu Grgarja, gor za sveto Goro in nekje za Škabrijelom«, kar bi lahko bila vas Ravnica oz. njen zaselek Pri Peči.¹⁸ Poleti, v letu 1917, v bojih za Škabrijel, je general Cadorna na razbeljena, kamnita in od nešteti izstrelkov vseh kalibrov razrita tla Škabrijela pošiljal svoje vojake v smrt v valovih. Granate so mesarile žive in mrtve. Ker je bilo poletje in s tem sezona paradižnikov so jih italijanski vojaki očitno veliko imel na svojem vojaškem jedilniku. Tudi pred bitko na Škabrijelu. Mnoge italijanske vojake so na pobočju Škabrijela raztrgale granate, drobovje z neprebavljeni-

¹⁷ Sklepamo lahko, da je bilo to v zaselku Nemci, saj je bila vojaška bolnišnica na Trnovem v tistem času že tarča italijanskih napadov.

¹⁸ Podobno zgodbo, o paradižnikih na Škabrijelu, je nekoč Antonu Povšiču iz Ravnice pripovedoval Vincenc Belingar-Ceno, doma iz zaselka Pripeč (Trošt et al., 2008, 227).

Slika 3: Čepovanci kot begunci so se s poljsko železnico odpeljali proti Godoviču, od koder so dovažali vojaški material za boje na Banjšicah (Zasebna zbirka družine Bolčina)

Figure 3: Čepovan refugees with the railway on the way to Godovič, from where continued to bring military material for battles on Banjšice

mi paradižnikovimi semeni je ostalo na razoranih tleh. Nanje je sijalo sonce in padal dež. In vzkliči so mladi paradižniki, zrasli v košate grmičke, našli oporo v okruženih razgretih kamnih in raztreskanem grmičevju, na njih pa so se iz žoltih cvetov oblikovali sočni rdeči paradižniki. Iz zaškabrijelskih zaselkov so z ročnimi koški prihajali lačni otroci. Trgali so zrele plodove in z njimi polnili iz šibja pletene berače.

»In en dan sem med dvema velikima kamnoma zagledal nenavadno močno paradižnikovo steblo, upognjeno pod težo zrelih sadov. Pohitel sem k njemu in segel z roko po njih-a sem jo umaknil kot pred kačo. Paradižnik je rasel iz trebuha razpadajočega trupla italijanskega vojaka. Zbežal sem v breg in med begom stresel že nabrane paradižnike iz berača. In od tistega dne paradižnikov ne jem več!« (Trošt et al., 2008, 227).

O RUSKIH VOJNIH UJETNIKI V VASEH TRNOVSKEGA GOZDA

Sogovorniki so velikokrat pripovedovali tudi o ruskih vojnih ujetnikih. Zdi se, da so jih še posebej ženske,

starci in otroci, ki so med vojno ostali sami, imeli za »junake« in tudi za še kako potrebno moško delovno silo, medtem ko so njihovi možje bili na frontah. Ujetniki, ki so jih pripeljali z vzhodne fronte v zaledje soške morije, so večinoma opravljali težja fizična dela in gradili cestno infrastrukturo. Tako je nastala tudi cesta čez Drnulk ali ruska cesta, ki je bila potrebna za oskrbo štaba v Čepovanu in za druge vojaške potrebe, ko žičnice niso več zadostovale. Cesta, ki je iz Dolenje Trebuše prek Drnulka povezala Čepovan, je bila ena izmed dovoznih žil za soško fronto, posebej v 11. soški bitki: »Teren preko Drnulka je bil zelo težaven – skalnat, strm in neprehoden. Današnjo tehniko in mehanizacijo je za delo gradnje moral nadomestiti človek – takratni brezpravni ruski ujetnik. Edini pripomoček so mu bili prvi vrtni stroji na stisnjen zrak. [...] Vojaškim oblastem ni bilo mar, če je na stotine ruskih vojakov – lačnih, utrujenih, pretepenih, onemoglih – omahnili in izdahnili na teh izkopih. Kam in kje so jih pokopali, ni znano. Od vsega njihovega trpljenja je samo skromen spomenik pod Travnim brdom, ki je že skoraj razpadel. Ljudje so takrat upravičeno imenovali to cesto »ruska cesta«, morda bi jo morali imenovati »krvava« ali »cesta lakote in smrti«. Z izgradnjo te ceste so zadostili vojaškim potrebam« (Makuc, [s. a.] neobja-

vljeni zapiski). Tako je v svojih zapiskih spomin na delo vojnih ujetnikov opisal Karl Makuc, vaški kronist iz Gorenje Trebuše.

Tudi nekaj kilometrov globlje v Trnovskem gozdu, v vasi Lokve, usoda ruskih ujetnikov ni bila prizanesljiva. Spomine na vojni čas, ki jih je po drugi svetovni vojni nabiral med domačini Lokvi, je v šolsko kroniko zabeležil vaški učitelj Leopold Kogoj:

»Prva svetovna vojna tudi Lokvam ni prizanesla. Takoj ob izbruhu vojne 1914 je bila velika večina moških vpoklicana v [avstro-ogrsko op. a.] vojsko. Težki dnevi pa so se začeli ob izbruhu vojne z Italijo 24. maja 1915 leta. Vas je predstavljala strateško važno prometno križišče, zato jo je vojska zasedla do zadnjega kotička. Tu so se nastanila razna poveljstva, skladišča vojnega materiala in hrane za potrebe bojišča. Važna poveljstva so bila v Štefanovi hiši (pred 1. vojno št. 24, po 2. vojni Zadružni dom), v barakah pri križu, kjer je bilo poveljstvo korpusa, Pri Makucu v Trnih (št. 58) pa je bilo poveljstvo žandarmerije. Velika skladišča so bila na Poncali, kjer je bilo celo mesto samih barak, prav tako so bile barake na vaških travnikih in njivah ter v gozdu, posebno na Mali Lazni. V vasi je primanjkovalo vode, zato so nameravali izkoristiti studenček na Velikem vrhu. Ker pa ta ni stalen in daje tudi premajhno količino vode, so leta 1916 zgradili vodovod iz Lokavščke čez Predmejo na Lokve in dalje do zaselka Nemci. Pri gradnji vodovoda so bili največ zaposleni ruski vojni ujetniki, katerih je bilo mnogo v teh krajih. Avstrijski oficirji so zelo surovo ravnali s temi ujetniki, ki so morali trdo delati ob vsakem vremenu, premočeni, prezeblji in lačni. Večkrat so bili primorani, da so si poiskali kako drobtinico hrane pri tukajšnjih vaščanih, ki so v takih primerih radi žrtvovali svoje revne zaloge. Med vaščani so bili ruski ujetniki znani kot dobri in pošteni ljudje. Kot poseben primer težkega položaja teh ujetnikov je med Lokvarji znan »pokol Rusov«, ki se je izvršil januarja 1917. leta. Avstrijsko poveljstvo je sililo ujetnike, naj bi šli kopat jarke in opravljat druga dela v neposredno bližino fronte. Rusi niso hoteli v to privoliti, zato so avstrijski oficirji izseli jezo nad njimi. Sedem Rusov je bilo umorjenih pred Štefanovo hišo, nekaj pa so jih odvedli v gozd, kjer so jih prisilili, da so si še pred usmrtnitvijo sami izkopali grobove. Tukajšnje ljudstvo se spominja teh ujetnikov kot junakov, padlih v borbi proti krivici in nasilju.

Vojaški promet je nekaj časa oskrbovala avtomobilska kolona, ki je bila nastanjena v šoli. Po-

zneje je bila zgrajena železnica od Poncale do Logatca in žičnica čez Dol, Malo Lazno, Lokve in Čepovan v Lokovec. V tistem času so zgradili tudi cesto Lokve-Čepovan; prej je namreč vezala ta dva kraja le ozka pot. Na zahodnem pobočju Velikega in Črnega vrha pa so postavljali utrdbe. Šolsko poslopje je zasedla vojska. V njem je bil sedež avtomobilske kolone in telefonske centrale. Pozneje pa, ko se je telefonska centrala premestila v gozdarski hiši št. 31. in 9., so v šolske prostore namestili vojaško bolnišnico, ki je bila nastanjena tudi v barakah, ki so stale na prostoru imenovanem v Grivah. Večina vojakov, ki so pokopani na tamkajšnjem vojaškem pokopališču, je umrla v omenjenih dveh bolnicah na Lokvah« (Kogoj, 1950, 16–18).

Vse do septembra 1917 se je prebivalstvo na Lokvah počutilo relativno varno, saj je bila fronta daleč. Po zavzetju Grgarja in dela Banjške planote pa so italijanske granate segle tudi na Lokve. Vas se je prav kmalu znašla na dosegu italijanskega topništva. Italijanska letala so pogosto bombardirala zaledne enote in prizadejala škodo tudi civilnemu prebivalstvu, ki je, do začetka 11 soške bitke, vztrajalo na svojih domovih. »Na Malo gospojnico (mali šmaren, 8. septembra) 1917 so italijanske granate zadele zvonik cerkve sv. Antona in ga porušile. Župnik Peter Budkovič (1888–1973), ki je ravnal v vojnem času služboval na Lokvah je preprečil, da bi lokvarske zvonove odpeljali za vojne namene. Zvonovi so bili dragoceni, ker je zlitina imela primešano srebro. Tedanji poveljnik avstrijske vojske, stotnik de Franceschi, po rodu iz Celovca, se je dal pregovoriti za nekaj litrov vina. Granate so dva zvonova močno pokvarile, zato so na Lokvah po vojni, leta 1933 dobili nove na račun vojne škode« (Močnik, 1974, 61). Ta je bila popisana leta 1920 in prinaša natančen opis predvojnega stanja cerkvenih predmetov in materialov iz katerih je bila zgrajena tako cerkev kakor tudi župnišče, dve najbogatejši stavbi na vasi. Iz popisov vojne škode vseh ostalih hiš je razvidna bivalna kultura predvojnega časa (ASG, Danni di Guerra, Loqua).

Vojska je tudi na Lokvah imela poglobljena skladišča hrane, ki so jo dovažali od tod po žičnici na položaje. In česar niso naredile oblasti v miru, to so izvršile v vojni: številnemu vojaštvu, nastanjenemu na Trnovski planoti, so z dvigali dobavljali vodo v višino. Sicer pa so si tako ljudje kot vojaki pomagali s kapnico in z ledom in snegom iz jam.¹⁹ Vodo so tedaj črpali iz Lokovščke na vrh Nagnovca (1288 m) in jo nato speljali na Lokve. Tudi Hubelj so imeli Italijani speljan na Goro. Ivan Matičič se spominja časov, ki jih je med prvo vojno prebil na Lokvah: »Naš bataljon so poslali tja, kjer bo najbolj vro-

19 Te je še pred vojno raziskoval sloviti tržaški speleolog ing. Bock, ki je v vojnem času povabil k raziskavi kraških jam Trnovskega gozda slovenskega jamarja Pavla Kunaverja, ta je marca 1917 začel raziskovati jame v okolici Sv. Gore, Lokovca in na Trnovski planoti. Kajti vojaštvo je rabilo močne strehe, ki bi vzdržale udarce najtežjih granat.

Slika 4: Razglednica vasi Lokve v času Italije. Desno od vaškega pokopališča je še vidno vojaško pokopališče (Arhiv društva LO-KO).

Figure 4: Postcard of village Lokve during the italian occupation. On the right side of the civil cemetery is still visible military cemetery

če...Šli smo na Čepovan in rinili stare topove v klance na Lokve, kjer je primanjkovalo konj. Vsestranska revščina, kaj? Tudi s prehrano smo bili zelo na pičlem. Lokve stoji na planoti, obdane od bogatega Trnovskega gozda. Zvečer v mraku smo si kuhali kavo za vasjo, a so nam dobri domačini ponudili krompirja. »Nate fantje, kar premoremo, vam damo«. Mi že potrpiamo, vi pa greste v trpljenje. Tam na Doberdolu razsaja strah in groza. Kaj bo če omagate? Zapijte fantje, da nas malo ohrabrite! Kajpak smo zapeli, zatem odšli. Vso noč smo blodili po razsežnem in temnem Trnovskem gozd. deblo je stalo ob deblu. Medlo jih je osvetljeval odsev žarometov od Soče, katerih svetlobni prameni so švigali prek gozdnih vrhov. Ob jutranji zori smo prišli na rob gozda in se spustili po strmem bregu na Šempas. Ljudje so kmalu vstali. Oh, vsa vas je bila obdana z rdečimi češnjami. »Le obirajte, fantje, saj ste naši in branili nas boste pred sovražnikom ...« (Matičič, 1966, 83).

V septembru 1917 so vsi prebivalci razen vojakov, radi premočnega italijanskega obstreljevanja, zapustili vas in odšli v begunstvo. Največ se jih je zateklo na Dolenjsko, od koder so se vračali

spomladi leta 1918. ...v času najhujšega obstreljevanja je bilo več hiš delno porušениh. Tudi šolsko poslopje je zadela italijanska granata in povzročila precejšnjo škodo. Prva sv. vojna je zahtevala od vaščanov 21 človeških žrtev, od katerih je osemnajst izgubilo življenje v vojski tri osebe (dve ženski in enega moškega) pa so vojaki ubili doma« (Kogoj 1950, 16–18).

Danes na Lokvah vojaškega pokopališča ni več. Po vojni so ga odstranili. So pa še vidni ostanki nekdanjega pokopališča v zaselku Nemci in ravno pri Nemcih je ohranjeno tudi ledinsko ime Ruske barake, ki so dobile ime po ujetnikih, ki so jih pripeljali v Trnovski gozd. »Pri Nemcih, so bili v dveh barakah, Na Žagovini in Na Griču nastanjeni ruski ujetniki, ki so opravljali težja fizična dela, Pri Kušmanu pa so celo pekli kruh,« pove že omenjeni domačin z Nemcev, Alfred Gruden, ki mu je mama večkrat pripovedovala, da so Rusi pomagali domačinom tudi pri kmečkih opravilih, največkrat na njivah: »Za malo se jim je zdelo zvečer spravljati seno v lonce, saj so ga morali zjutraj spet raztrositi po travniku. Dejali so: »to je prava rabotna, delo brez veze. Nepo-

Slika 5: Pogled na nekdanje vojaško pokopališče v vasi Lokve (Arhiv društva LO-KO)

Figure 5: The view of the military cemetery which was situated in the village of Lokve

slušnost ujetnikov je bila seveda kaznovana. Kaznovanemu so zvezali roke na hrbtu, nato ga privezali na lipo, ki je stala poleg pekarnice. Samo s konico prstov se je lahko dotikal tal in takšno večurno bingljanje je pomenilo pravo mučenje.»

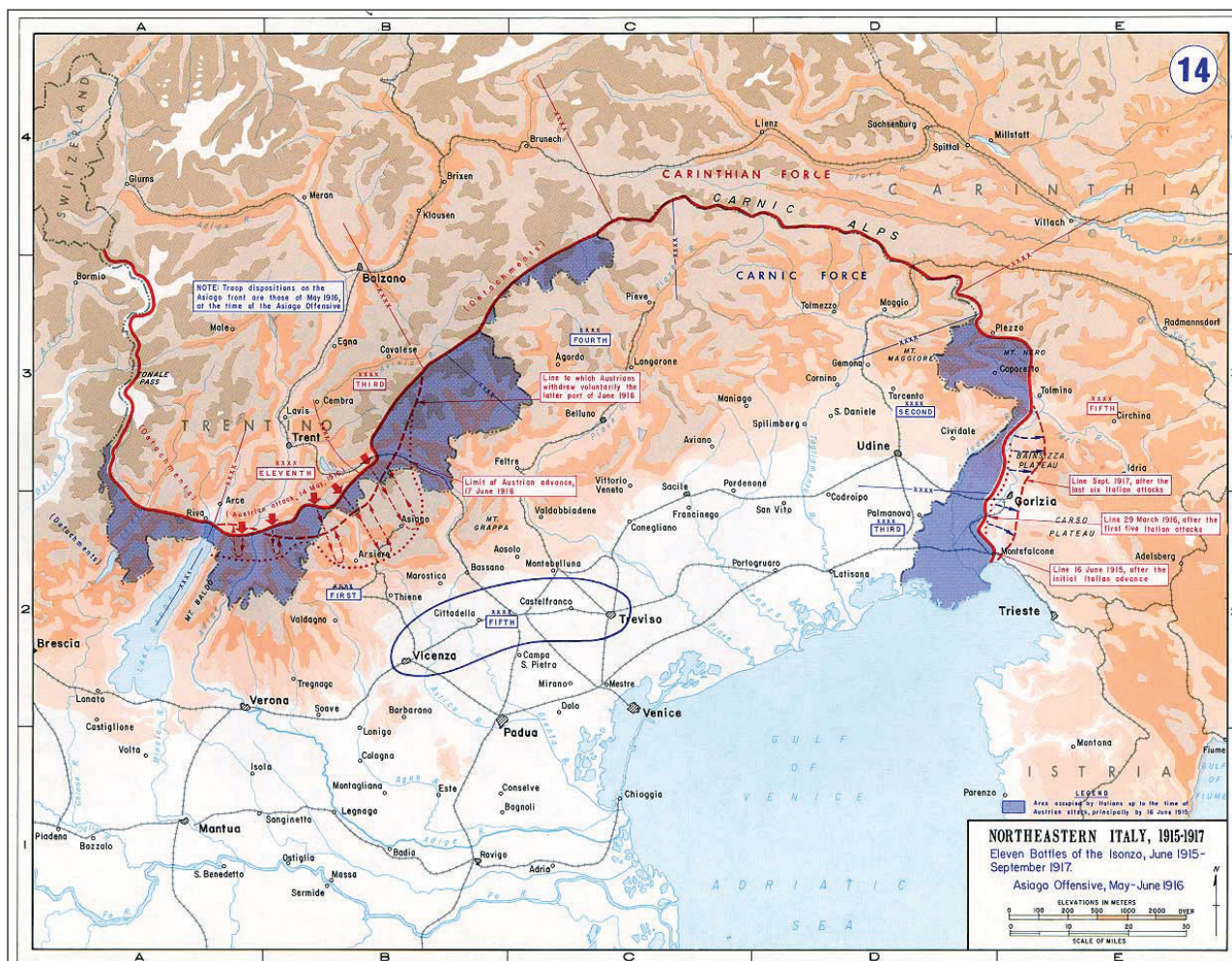
ZADNJE DEJANJE

Zadnje dejanje bojov ob Soči se je zgodilo v 12. soški bitki, ki se je začela 24. oktobra 1917, prav ob njenem zgornjem toku. V literaturi je znana tudi pod imenom Čudež pri Kobaridu. Začela se je v bovški kotlini s skupnim napadom avstro-ogrske in nemške vojske. Italijansko obrambo so presenetili s plinskim obstreljevanjem. Hkrati se je prodor začel iz toliminske smeri. Zlomu soške fronte je sledil prodor v Furlansko nižino ter naprej do reke Piave, kjer se je fronta ustalila 9. novembra 1917. Po enoletnih bojih z italijansko vojsko in po razpadu avstro-ogrske monarhije se je prva svetovna vojna 11. novembra 1918 končala s kapitulacijo Nemčije.

Zanimivo je, kako se spomin in pripoved sogovorcev o prvi vojni razlikuje glede na spol. Moški pripovedovalci v spomine prepletajo predvsem vojaške zgodbe in tehnične pridobitve (železnica, vodovod, cesto), medtem, ko ženske pripovedovalke govorijo bolj o vsakdanji tematiki, intimnem doživljanju spominov na prvi vojno. Tako tudi

Ida Volk, Trnovka s Podkepiče (roj. l. 1924) spomine na konec vojne, o kateri ji je v dolgih zimskih večerih pripovedoval oče Franc, ki se je med prvo vojno boril v Rusiji, sočno izlušči iz nekdanje očetove pripovedi: »Doma na Trnovem je bila naša hiša uničena zaradi posledic hudih bitk na soški fronti. Domače sem našel pri Fjuelu,« in nadaljuje v moški osebi in se tako dobesedno vživi v očeta: »mama Katarina se me je razveselila, obenem pa prestrašila. Vojne uradno še ni bilo konec, saj so boji potekali še na Piavi. Zahtevala je, da se javim avstroogrski vojski, ker me bodo drugače obsodili kot ubežnika. Bala se je zame. Nekaj časa sem se upiral, a je na koncu zmagala. Spet sem vzel pot pod noge. Ravno ko sem pešal do Piave, je bilo vojne res konec. Spet sem jo mahnil proti domu in spotoma kupil olje in cukr, ki ju je bilo v tistih časih težko dobiti. Pot je bila dolga in prehitela me je tema. Pod Škabrijelom sem si naredil zasilno zavetišče in od utrujenosti v hipu zaspal. Ko sem se naslednji dan zbudil, olja in cukra ni bilo več. Nekdo me je ponoči okradel in domov sem se vrnil praznih rok.«

Jeseni 1918 je razpadlo avstro-ogrsko cesarstvo. Posamezne skupine avstrijskih vojakov so se v neredu vračale z območja ob reki Piave. Vaščani so zrlji v prihodnost z veliko zaskrbljenostjo in bojaznijo. Vojna, ki se je ob Soči končala že leto prej, oktobra 1917, je

Slika 6: Italijanska fronta 1915–1917. File:Italian Front 1915-1917.jpg. From Wikimedia Commons.
 Figure 6: Italian Front 1915-1917. File:Italian Front 1915-1917.jpg. From Wikimedia Commons.

pustila številne sledi tudi v krajini Trnovskega gozda: spominska obeležja, kaverne, strelske jarke, utrdbe in pokopališča – spominjajo in opominjajo nas na trpljenje, žrtvovanje in umiranje tisočih mladih fantov in mož številnih narodov. Vojno je bridko okusilo tudi civilno prebivalstvo krajev v zaledju. Žal pa je veliko sledov v Trnovskem gozdu uničenih. »Čas je naredil svoje« in »povojne oblasti so naredile svoje«, zgodovino malce prikrile, prikrojile, predručile. Opaziti je nekakšno nezanimanje za »tako oddaljeno tematiko«, ki za razliko od Posočja s Kobariškim muzejem in Fundacijo Poti miru doživlja, posebej ob stoti obletnici opomina,

nekakšen preporod. To odpira pa že nova poglavja oz. diskurz vrednotenja vojne in njenih vojaških simbolov, ki so na področju Trnovske planote bolj zaznamovana z drugo kot s prvo svetovno vojno. Ponos druge svetovne vojne in partizanskih bitk sredi Trnovskega gozda je lastna komemorativna obeležja povzdignil nad zapuščino prve svetovne vojne. Konec koncev lahko dediščino skozi tovrstno interpretacijo razumemo tudi kot eno od oblik sedanosti (Bogataj, 1992, 12) z razsežnostjo tiste zgodovinske interpretacije, ki se je močneje zarezala v sedanji čas in vstopa (ali pa ne) v novodobno ustvarjanje spominske krajine.

„SINCE THAT DAY I EAT TOMATOES NO MORE!“

VILLAGES OF THE TRNOVO FOREST IN THE HINTERLAND OF THE ISONZO FRONT AS PORTRAYED IN THE STORIES TOLD BY DESCENDANTS OF THE PROTAGONISTS OF THE FIRST WORLD WAR

Petra KOLENC

Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Raziskovalna postaja ZRC SAZU Nova Gorica, Delpinova 12, 5000 Nova Gorica
e-mail: petra.kolenc@zrc-sazu.si

SUMMARY

This paper interprets war developments in the Trnovo Forest during the First World War on the basis of the preserved records (and memories) of (the inhabitants of) the villages of Lokve, Nemci, Trnovo, Voglarji and Pri Pec, and the attitude toward the war of the civilian population in this geographical area of the Isonzo Front, which has so far not been studied in detail (in terms of historiography). Most historiographical studies focused on military actions on the battlefield and human destiny in other parts of the hinterland, such as the town of Gorizia, the Soča Valley, the Goriška Brda and the Karst Region. There are, however, fragments of records about the Trnovo Forest Plateau found particular in memorials of local writers of the Littoral. This paper for the first time discusses in detail memories and records of the civilian population and individual human destiny in the times when the villages of the Trnovo Forest first heard of and experienced the horrors of war. One of the most important sources for this article was a rare selection of preserved photos from the period of the First World War that served as the basis for narratives. A small part of the discussion reflects on memorials (cemeteries) from the First World War which were overshadowed by events as well as memorials associated with the Second World War in the Trnovo Forest. The article tries to find reasons why some/certain military cemeteries (from the First World War) in the villages of the Trnovo Forest have been forgotten, neglected or even deleted from the memorial landscape.

Keywords: First World War, Trnovo Forest, memory, oral history, memorial landscape

VIRI IN LITERATURA

Arhivsko gradivo

Kogoj, L. [s. a.]: Šolska kronika vasi Lokve. Arhivsko gradivo. PANG.

Makuc, Karl. [s. a.]: Neobjavljeni zapiski vaškega kronista. Gorenja Trebuša.

Časopisni viri

Soča. 9. april 1914, št. 21.

Na fronti: revija za vojaško zgodovino. Nova Gorica, Na fronti: revija za vojaško zgodovino, 2001–.

Ustni viri

Gruden, A. (2014): Alfred Gruden - Lurov od Nemcev, (2014) r. 1930, upokojeni gozdar. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorici.

Kolenc, R. (2014): Rajmund Kolenc, Lokve, r. 1942, nekdanji domačin Lokvi. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorici.

Podgornik, A. (2011): Andrej Podgornik, 1911–2012, Voglarji, oglar, gozdar. Ustno izporočilo. Zvočni zapis pri avtorici.

Rebek, M. (2009): Mirko Rebek, r. 1947, Trnovo. Pogovor z Božo Hvala, ki je njegove spomine zapisala.

Rijavec, A. M. (2012): Ana Marija Rijavec, r. 1942, upokojena učiteljica razrednega pouka iz Trnovega, roj. pri Rijavcih. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorici.

Cej-Rudi, Rudolf: Rudolf Cej-Rudi, r. 1930, Voglarji. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorici.

Šuligoj, L. (2014): Lilijana Šuligoj, roj. Kolenc, Lokve, r. 1939, domačinka iz Lokvi. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorici.

Šuligoj, M. (2014): Milan Šuligoj, Voglarji, r. 1933, upokojeni gozdar. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorici.

Šušmelj, J. (2014): Jože Šušmelj, Voglarji, r. 1940, upokojeni sociolog. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorici.

Velušček, V. (2006): Vladimir Velušček, 1922–2007. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorici.

Volk, I. (2009): Ivanka – Iva Volk, r. 1938, Trnovo, pogovor z Božo Hvala, ki je njene spomine zapisala.

Literatura

Baskar, B. (2002): Dvoumni Mediteran: študije o regionalnem prekrivanju na vzhodnojadranskem območju. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.

Bogataj, J. (1992): Sto srečanj z dediščino na Slovenskem. Ljubljana, Prešernova družba.

Brate, T. (1994): Gozdne železnice na Slovenskem. Ljubljana, Kmečki glas.

Burke, P. (1997): History as social memory. Varieties of Cultural History. New York, Ithaca.

Cotič, M. (1999): Grobišča prve svetovne vojne na Goriškem. Nova Gorica, UE Nova Gorica, Oddelek za občo upravo.

Gabršček, A. (1932): Goriški Slovenci: narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice od leta 1830 do 1900. Knj. 1. Ljubljana, Samozaložba.

Gabršček, A. (1934): Goriški Slovenci: narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice od leta 1901 do 1924. Knj. 2. Ljubljana, Samozaložba.

Gradnik, V. (1977): Krvavo Posočje. Trst, Založništvo tržaškega tiska, Koper, Lipa.

Grdina, I. (2009): Svetovna vojna ob Soči I., Evropski zaplet. Ljubljana, Študentska založba.

Hvala, B. (2011): Ma useglih je blo lepo: zgodbe s Trnovega, od Rijavcev, Nemcev, Voglarjev in iz Zavrha. Lokve, Društvo Planota.

Južnič, S. (1998): Soška fronta v zapisih Jožeta Selana iz Novih Sel. Kronika, XLVI/3, 1998.

Klavora, V. (1997): Škabrijel, Soška fronta 1917. Celovec, Mohorjeva.

Kljun, S. (2004): Lokve-Lazna: 1944–2004. Lokve, Lazna.

Kolenc, M. (2008): Onkraj Govcev: spomini na Vojško, Mrzlo Rupno in Gorenjo Trebušo. Lokve, Društvo Planota.

Kolenc, P. (2009): Led, ledarstvo in prevoz ledu iz Velike ledene jame v Paradani. LJUDEM: ljudska dediščina za muzeje na Banjški in Trnovski planoti. Grgarske Ravne, BiT Planota, 252–209.

Kolenc, P. (2011): »Na strminah vzpenjajočih se nacionalizmov« Razvoj vasi Lovke in Lazna v goriški smučarski središči v času med obema vojnama. V: Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici, 8/2011, 23–27.

Kolenc, P. (2012): »Bodi nam torej pozdravljen Trnovski Les, kakor si dolg in širok!« Trnovski gozd v luči starejše turistike. V: Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici 9/2012, 41–47.

Kunaver, P. (1921): Jame v Trnovskem gozdu in na planoti Lokovec. Planinski vestnik, XXI, 6–7, 128–141.

Kovačič, M. (2004): Mama je skrbno zaklenila vrata in odšli smo ... Goriški begunci v avstrijskih deželah, 1915–1918, s posebnim ozirom na žensko-begunko. Diplomsko delo. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.

Luthar, O. (2000): O žalosti niti besede: uvod v kulturno zgodovino velike vojne. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.

Luthar, O. (2011): »Dokler nas smrt ne loči« Moderana spominska pokrajina in nacionalizacija kolektivnega spomina po prvi svetovni vojni. V: Avsenik Nabergoj, I. (ur.): Politike reprezentacije v Jugovzhodni Evropi na prelomu stoletij. Ljubljana, Založba ZRC, 173–199.

Luthar, O. (ur.) (2006): Zgodovina historične misli: od Homerja do začetka 21. stoletja. Ljubljana, Založba ZRC.

Matičič, I. (1966): Skozi plamene prve svetovne vojne: po neskončni poti s slovenskim planinskim polkom. Ljubljana, Borec.

Močnik, H. (1974): Trnovska planota. Gorica, [s. n.].

Pajnik, M., Bajt, V. (2009): Biografski narativni intervju: Aplikacija na študije migracij. Dve domovini, 30, 69–89.

Prinčič, V. (2006): Katerina Hojak iz Gorice. Na fronti: revija za vojaško zgodovino, 4, 6–9.

Prinčič, V. (1996): Pregnani: prva svetovna vojna, pričevanja goriških beguncev. Trst, Založba Devin.

Podberšič, R. ml. (2009): Grgar med prvo svetovno vojno. V: Doljak, J. (ur.): Grgarski zbornik. Grgar, Krajevna skupnost, Turistično društvo, 149–170.

Rajšp, V. (ur.) (2010): Soška fronta 1915–1917. Ljubljana, Kultura spominjanja Dunaj.

Resnik, D. (2004): Soška fronta kot pomnik in muzejsko vprašanje. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.

Sedmak, D. (1992): Soška fronta 1915–1917. Nova Gorica, Goriški muzej, Trst, Gorica, Videm, Svet slovenski organizacij.

Simić, M. (1996): Po sledih soške fronte. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Širok, K. (2009): Kolektivno spominjanje in kolektivna pozaba, Spomin na Gorico 1943–1947. Doktorska disertacija. Nova Gorica, Univerza v Novi Gorici, Fakulteta za podiplomski študij.

Svoljšak, P. (1991): Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.

Svoljšak, P. (1993): Prva svetovna vojna in Slovenci. Zgodovinski časopis, XLVII/2, 263–287.

Svoljšak, P. (1993): Prva svetovna vojna in Slovenci. Zgodovinski časopis, XLVII/4, 547–562.

Svoljšak, P. (1999): Soška fronta na obrobju Brd. Življenje v Brdih pod italijansko zasedbo. Briški zbornik, 1, 226–285.

Svoljšak, P. (2012): Gorica, prekleto in sveto mesto med dvema ognjema. Kronika, LX/1, 79–94.

Štepec, M. (2008): Vojne fotografije 1914–1918. Iz fotografske zbirke Muzeja novejšje zgodovine Slovenije. Vojnozgodovinski zbornik, 33, 139–140.

Strokovne zasnove varstva kulturne dediščine za območje občine Nova Gorica (2008). Nova Gorica, ZVKD.

Šušmelj, J. (ur.) (2011): Zgodbe s Trnovske planote. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.

Šušmelj, J. (2011): Voglarji. Nova Gorica, Območno združenje borcev NOB.

Trošt, L. et al. (2008): Fantje in možje, pojdite domov, boste morali v vojsko! Col z okolico v času 1. svetovne vojne. Col, Društvo Trillek.

Verginella, M. (2008): Spremna beseda. Passerini, Luisa: Ustna zgodovina, spol in utopija: izbrani spisi. Ljubljana, Studia humanitatis.

Zonabend, F. (1993): Dolgi spomin. Časi in zgodovine na vasi. Ljubljana, Studia humanitatis.

Življenje v frontnem zaledju 1915–1918 (1998): Ljudje in ozemlje. Uomini e territorio 1915–1918. Gorizia, Centro per le Ricerche Archeologiche e Storiche nel Goriziano.

Zweig, S. (1958): Včerajšnji svet. Spomini Evropejca. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Spletne strani

La grande guerra 1914–1918 sul Carso e sull'fronte del Isonzo. www.potimiru.si, www.dlib.si (30. 6. 2015)

Europeana 1914–1918: Zgodba družine Cej. <http://www.europeana1914-1918.eu/en/contributions/3721#sthash.jARPO66J.dpuf> (30. 6. 2015)